

ढोर- उत्पत्ती आणि विकास

भारती शिवलिंगराव खरटमल

संशोधन अधिकारी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था.

प्रस्तावना- भारतीय समाजव्यवस्थेतील अनुसूचित जाती हया समाजव्यवस्थेचे एक महत्वाचे असे अभिन्न अंग आहे, त्यामुळेच अनुसूचित जातींच्या विकासाशिवाय देशाचा विकास अपुर्ण आहे. “जात” हे आपल्या समाजातले एक भयानक वास्तव आहे तसेच ती एक मानसिकता आहे. हजारो वर्षानंतरही दुर्देवाने ती तितकीच घट्टपणे अस्तित्वात आहे. जात निर्मुलनासाठी हजारो समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले, पण दुर्देव म्हणजे ज्या समाजसुधारकांनी आणि महापुरुषांनी जातीच्या निर्मुलनासाठी आयुष्य वेचले त्यांनाही त्यांच्या जातीत विभागून टाकले गेलेले आहे.

अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जाती समूहांच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक विकासाच्या वाटाच या जातीव्यवस्थेने बेडीत जखडून ठेवल्या. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात अनुसूचित जातींच्या न्याय व हक्काच्या लढ्यामुळे, भारतीय संविधानामध्ये अनुसूचित जातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी, समतेच्या तत्त्वावर “सकारात्मक भेदभावाच्या” माध्यमातून म्हणजेच “आरक्षणाच्या” माध्यमातून सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय क्षेत्रात हक्कांच्या जागा बाबत घटनात्मक संरक्षण देण्यात आले.

राज्यघटनेतील 46 व्या कलमानुसार अनुसूचित जाती-जमातीचे आणि समाजीतील इतर दुर्बल व मागास समाज घटकांचे सर्व प्रकारच्या शोषणापासून व सामाजिक अन्यायापासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी केंद्र व राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे, घटनेतील हे एक महत्त्वाचे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. आज 62 वर्षानंतर या परिस्थितीचा लेखा जोखा घ्यायचा ठरवलं तर ख-याच अर्थाने अनुसूचित जातींमधील सर्व समूह घटकांचा विकासाच्या योजनांमध्ये सारखाच वाटा आहे का? हे पडताळणी गरजेचे वाटते.

अनुसूचित जाती-जमातींना भारतीय राज्यघटनेने घटनात्मक संरक्षण तसेच शिक्षण, रोजगार, पंचायतराज संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतुद केली असली, तरी अनुसूचित जाती-जमाती यांचेविषयाची खाजगी व सार्वजनिक जीवनातील भेदभाव, मानवी हक्कांचे उल्लंघन कमी झालेले नाही. अस्पृश्यतेसारखी प्रथा काही प्रमाणात नष्ट झाली असली, तरी नवनव्या रूपात जातीय भेदभाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात पाळला जातो याची उदाहरणे आपल्याला दैनंदिन जिवनात पदोपदी पहायला व अनुभवायला मिळतात आणि या भेदभावाबरोबरच अनुसूचित जातींवरील व्यक्तिगत व सामूहिक हिंसा हे भारतीय घटनेने दिलेल्या समता, न्याय, बंधुत्वाच्या अमंलबजावणीतला सर्वात मोठा अडथळा आहे.

ढोर समाजाची उत्पत्ती :-

ढोर समाजाची निर्मितीही ऋग्वेद काळापासूनच मानावी लागेल. या समाजाच्या उत्पत्ती बदल असे म्हटले जाते की, पाण्याच्या डोहाजवळ वस्ती करून राहणा-या लोकांना डोहोर या नावाने ओळखले जात. डोहोर बोलता-बोलाता त्याचे डोहर झाले, डोहर शब्दाचा अपभ्रंश होऊन ढोर झाले. “ढोर” शब्दाबद्दल ही सत्य परिस्थिती लक्षात न घेता हिंदु समाजाने त्यास वैगुण्यदर्शक अर्थ लावला. “गुरे-ढोरे” यातील ढोर शब्द घेऊन त्यांची टिंगल-टवाळी करण्याच्या हेतुने “ढोर” शब्दाचा प्रचार होऊ लागला. आजही ते साक्षात शंकराचे पुत्र म्हणून स्वतःला डोहार म्हणवून घेतांना आढळतात, कातडी कमावणे हा ढोर जातीचा परंपरागत व्यवसाय होय. तसेच ढोर समाजात होऊन गेलेल्या कक्कय्या या महापुरुषास धर्मगुरू मानणारे ढोर लोक स्वतःला शैव करुय्या म्हणवितात. ढोर या समाजातील लोकांची वस्ती पुर्वी गावाबाहेर किंवा गावाशेजारील थोड्या अंतरावर नदीच्या किंवा ओढ्याच्या काठी राहतांना आढळत.¹ ढोर समाजालाही हेटाळणीवजा संबोधन नकोसे झाले. ढोर समाजालाही हे हेटाळणीवजा संबोधन नकोसे झाले. म्हणून आधुनिक ढोर समाजातील लोकांनी स्वतःला ढोर न म्हणता “कक्कया” म्हणावयास सुरुवात केली आहे.

प्रामुख्याने या जातील लोक हे गुरांची कातडी कमविण्याचा व्यवसाय करत असल्यामुळे त्यांस ढोर हे नाव पडलेले आहे. ढोर जातीत प्रामुख्याने दोन गट आढळतात, बुधलेकरी व कक्कया ढोर. या दोन्ही गटात रोटी-बेटी व्यवहार होत नाही. “बुधलेकरी” हे नाव “बुधला” म्हणजे कातडी पासून वस्तु बनविणारे यावरून पडलेले आहे.² पुर्वीपासून अस्पृश्यतेच्या विळख्यात गुरफटलेला, उच्चवर्णियांकडून सतत हिन, तुच्छतेची वागणुक मिळणारा,

¹ नांदेड गॅझेटिअर, भाग-१, महाराष्ट्र शासन, पेज नं. २७६

² The Caste & Tribes of H.E.H. THE NIZAM'S DOMINIONS, By Syed Siraj Ul Hassan, Pub- J.Jetly, yr-1920, p-171

कातडी कमाविण्याचा गलिच्छ, घाणेरडा असा व्यवसाय करणा-या या समाजाची गणना चर्मकाराताच होते. चर्मकारांच्या ज्या अनेक पोटजाती होत्या त्यापैकी ढोर ही एक जात होय.

संत बसवेश्वर :- महात्मा बसवेश्वर व संत कक्कय्या यांचा कालखंड १२ व्या शतकातील (सन ११५६ ते ११६८) असे वर्णन श्री बसवेश्वर चरित्रात आढळते. महात्मा बसवेश्वर हे त्या काळाचे धर्मसुधारक, व्यवहारचतुर, मोठे संघटक, आत्मज्ञानी होते. कल्याण येथील राजा बिज्जलराव यांचेकडे महामंत्री म्हणून बसवेश्वर होते. बसवेश्वरांनी “शैव” धर्माचा प्रसार केला. त्याकाळी जातपात न मानता सर्व मानव एकसारखे आणि एक आहेत असे त्यांचे मुख्य तत्व होते. या धर्माचा प्रचार व प्रसार जोरात झाला. हरळैया या चांभराच्या मुलाबरोबर ब्राम्हण कन्या “मधुवरसा” हिचा विवाह झाला. बसवेश्वरांच्या तत्वाप्रमाणे हा एक आदर्श विवाह होता. परंतु तो कर्मठ हिंदू लोकांना पसंत पडला नाही. नाही. बसवेश्वरांनी स्वतः राजदरबारी राजाला सांगितले की मुलामुलींचे आईवडील निर्दोश आहेत. तरी राजाने त्या जोडप्याच्या आईवडीलांना देहांताची शिक्षा देऊन ती अमंलात आणली. यामुळे बसवेश्वरांनी मंत्रीपद सोडून निघून गेले. यावरून त्या काळात महात्मा बसवेश्वरांचे समाजाप्रती असलेले चांगले विचार समोर येतात. महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत पंथाची स्थापना केली, भरपुर जातीच्या लोकांनी या पंथाचा स्वीकार केला आहे. त्यापैकी ढोर समाजातील लोकांनी हा पंथ स्वीकारला. या महात्मा बसवेश्वरांचे परमशिष्य संत कक्कया होते. कक्कया जातीने ढोर होते, हे त्यांच्या सभामंडपात प्रवचन ऐकण्यास येत. आजचे सर्व ढोर समाजातील लोक हे कक्कयांचे वंशज आहेत. म्हणून आधुनिक काळातील ढोर समाजातील लोक हे स्वतःला कक्कया संबोधतात.³

वीरशैव शरण –संत कक्कया

श्री संत कक्कया, मुळ कर्नाटकातील राहणारे, बाराव्या शतकामध्ये बसवेश्वर हे शैव (शिवधर्म) संस्थापक होते. संत कक्कया हे महात्मा बसवेश्वरांकडे असलेले प्रामाणिक शिष्य व लढाऊ वीर होते. त्यांनी ढोर समाजातील लोकांना त्यांच्या श्रमाला व उद्योगाला समाजात एक प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली होती. त्या काळात (इ.स. ११६८ साली) त्यांनी जिवंत समाधी घेतली. संत कक्कया म्हणून ढोर समाजातील सर्वजण त्यांना संबोधतात. संत कक्कया ढोर हे श्रेष्ठ समाज सुधारक व ज्ञानी परम शिवभक्त असून त्यांचे ढोर हे अनुयायी आहेत.

³ चर्मकार, डॉ. सत्यदेव शिंदे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पेज नं. ५०-५१

मुळ स्थान:- अनुसुचित जातीच्या यादीतील ढोर, डोहोर, कक्कय्या, कंकय्या (१८) या नावांनी संबोधली जाणारी ही जात लोकसंख्येने कमी असून मुळतः उत्तर हिंदुस्थान, आंध्रप्रदेश,कर्नाटकात विजापूर व बेळगाव जिल्ह्यात तसेच महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्रात थोड्या-थोड्या संख्येने विखुरलेले दिसून येतात. ढोर गुरांची कातडी कमावीत असल्यामुळे त्यांस ढोर(गुरु) हे नाव पडले असावे.⁴

अस्पृश्यता:- ढोर लोकांचे हे कातडी कमाविण्याचे काम हे अत्यंत गलिच्छ, घाणेरडे असल्याने यांच्या घरी सवर्ण समाजातील लोक कधी येत नव्हते. हे काम करून त्यांचे हात, नखे पुर्णपणे लाल रंगाचे होत असत. सतत पाण्यामध्ये, चुन्यामध्ये काम असल्यामुळे त्यांना भरपूर प्रमाणात त्वचारोग होत. त्यांचे कपड्यांचा, अंगाचा अत्यंत घाण वास या कामामुळे येत. त्यामुळे त्यांच्या घरचे पाणी दुस-या जातीतील लोक पित नसत. हातावरचे काम असल्याने काही वेळेस चांगली परिस्थिती असायची पण काही वेळेस अत्यंत हालाखिचे दिवस या लोकांना काढावे लागत. सतत या घाण वासात काम करावे लागत असल्याने त्यांना दारू, बिडी,तंबाखु वगैरे व्यसनाचे प्रमाण या लोकांमध्ये जास्त प्रमाणात आढळते.

तसेच घरातील मुलांना शाळेत प्रवेश दिला तर शाळेमधील इतर समाजातील विद्यार्थी शेजारी बसत नसत कारण त्यांच्या अंगाचा घाण वास येत. शाळा करत घरातील चामड्यावर पाणी घालण्याचे काम करत असल्याने त्या चामड्याचे पाणी शरीरावर पडल्याने कपड्याचा रंग पण लालसर होत. यामुळे त्यांना अत्यंत हिन वागणुक ही इतर समाजातील लोकांकडून मिळत.

व्यवसाय:- ढोर समाजाचा धंदा गटारात काम करणा-यांपेक्षाही अत्यंत किळसवाणा स्वरूपाचा, अत्यंत दुर्गंधीयुक्त होता. ढोरांचा धंदा अति दुर्गंधीयुक्त कच्च्या कातड्यावर प्रत्यक्ष हाताने सर्व संस्कार करून ते रंगविणे आणि ते रंगविल्यानंतर कातडे सुकविल्यानंतर कापडाच्या दुकानातील ती पैठणीची घडी आहे असेच वाटेल असे मऊ, मुलायम चामडे तयार करतात. फक्त म्हसडे किंवा बाळदीच्या रंगाचा उग्रट वास येतो. या पलीकडे कपडा आणि चामडे यात काही फरक नाही. ही एक महत्वाची कला यांच्या अंगी आहे. ढोरांच्या या कला नैपुण्याला तोड नाही, असे असूनही हिंदु धर्माने त्यांना अस्पृश्य समजून शेकडो नव्हे हजारो वर्षे अत्यंत हीन आणि अपमानास्पद वागणूक दिली. “ढोर” एक दुर्गंधीचा गोळा घेऊन त्यांचे अंतर्बाह्य स्वरूप बदलून टाकतो. जणू सोनाराने घडविलेला सुंदर दागिना होय. तसेच म्हसड्याची मोट, पखाल, भाता तसेच भिस्त्यांची पखाल ढोर लोक बनवितात.

⁴ मुंबई इलाख्यातील जाती, गोविंद मंगेश कालेलकर, वरदा प्रकाशन, वर्ष-१९२८, पेज नं. ७५

कातडी कमाविणे:- कातडी कमाविणे हा मुख्य व्यवसाय आहे. त्यांच्या पारंपारिक पध्दतीने ते लोक कातडी कमवीत असत, आणि त्यापासून मोट, सोंड, बैलाच्या सापत्या, म्होरक्या, चाळाचे पट्टे, चामड्याची वादी, विणलेले चाबूक या वस्तू तयार करीत व उरलेले कातडे चप्पल व तत्सम वस्तू तयार करण्यासाठी ते चर्मकाराला देत मात्र हल्लीच्या काळी खेड्यापाड्यातील, शहरातील जातीच्या पारंपारीक धंद्यांना उतरती कळा लागली आहे.

चामडे रंगविणे :- कच्च्या चामड्यास पक्के करण्यासाठी जवळच पाण्याचा साठा मुबलक असला पाहिजे. चामडे सोलल्यापासून पक्के रंगायला एक महिना लागत होता. आणि ते ओले राहण्यासाठी त्यावरच सदैव पाण्याचा मारा करावा लागतो. शिवाय कातड्याचे निघालेले खराब पाणी किंवा पाणीमिश्रीत दुर्गंधी देखील वाहून जाण्यास नैसर्गिक व्यवस्था असली पाहिजे. या सर्व सोयी नदीच्या किंवा ओढ्याच्या काठी आणि विशेषतः ज्या ठिकाणी पाण्याचा डोह आहे तेथेच शक्य होते. कातडे रंगवणीचे काम बाराही महिने चालत असल्यामुळे पुरेल एवढा पाण्याचा साठा जवळपास असणे आवश्यक आहे. म्हणून डोहाच्या शेजारी राहणारे म्हणजे डोहार असे म्हटले जात. प्रत्येक गावाल डोह असतोच असे नाही. जेथे डोह मिळेल तेथे वस्ती होई.⁵ कच्च्या चामड्यापासून मऊ, मुलायम आणि स्वच्छ चामडे बनविणे, रंगविणे या उद्योगास कातडे कमविणे किंवा रंगविणेअसे म्हटले जात असे. पुर्वी गावामध्ये शेळी, मेंढी किंवा बोकड कापला असेल तर ढोराला निरोप यायचा ते कातडे घेऊन जाण्यासाठी तसेच गाय, म्हैस, बैल काहीही मेल्यानंतर महार जातीतील व्यक्ती त्या मृत प्राण्याचे कातडे काढून ढोर समाजातील लोकांकडे आणून देत.

महार लोकांनी आणून दिलेले कच्चे चामडे ढोर जमिनीवर पसरवत त्यानंतर त्याला बारीक केलेले मीठ लावून त्याची परत घडी घालून त्यास सुरक्षित ठिकाणी ठेवले जात. तीन ते चार दिवसांनी त्या चामड्याची घडी विस्कटून ते मीठ लावलेले कातडे चांगले चुरले जाते, मळले जाते किंवा कुस्करले जाते. थोडे मऊ झाल्यावर त्याला थोडा चुना लावून त्याची परत घडी घालून एक दिवस ठेऊन पुन्हा दुस-या दिवशी त्या चामड्याला उलगडून मळून परत त्याला मऊ करण्याचा प्रयत्न केला जातो. नंतर त्या चामड्याला टेबलवजा लाकडाच्या फळीवर पसरून त्याला चिकटलेले मांस व्यवस्थित छिलून काढले जाते व चामडे स्वच्छ केले जाते. कातड्यास चिकटलेले जे मांस छिलून काढले जाते, त्याला “चाल” म्हणतात. या चालीमधुन मऊ आणि चांगली चाल एका बाजूला ठेवून त्याचा चिकटविण्यासाठी उपयोग केला जात त्यामुळे ती विकली जाते. राहिलेल्या खराब चालीचा एक ढिग करून ठेवला जातो. ह्या चालीपासून खत तयार होते, त्या कामासाठी ती विकली जात.

⁵ चर्मकार, डॉ. सत्यदेव शिंदे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पेज नं. ५०-५१

कातड्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे- बैल, गाय, म्हैस, रेडा, शेळ्या- मेंढ्या आणि रेडका- वासरांचे कातडे चुना लावून चार कुंडीत निरनिराळे भिजावयास ठेवतात. ह्या चुन्याच्या कुंडांना “चुनाडी” म्हणतात.

चुन्याची निवळी :- चुन्याची निवळी म्हणजे चुनाडीत कातड्याला चुना लावून त्यात अंगापुरते पाणी घालून त्या कातड्याला मुरण्यासाठी, शिवाय जादा चुना टाकून चुन्याच्या पाण्यात भिजत ठेवलेले चामडे चांगले भिजल्यानंतर वर येणारे स्वच्छ पाणी म्हणजे निवळी. ढोर लोक हे चामड्याचे काम करतात हे काम अत्यंत घाणेरडे असल्यामुळे त्यांना अस्पृश्य म्हटले जाते. परंतु स्पृश्य समाजातील लोक कच्च्या चामड्याची भिजत टाकलेली कुंडे विसरतात. त्यात चुना असल्यामुळे त्यांना चुन्याची कुंडे म्हणत. ह्या कुंड्यातील चुना कातड्याबरोबर वर खाली बसलेला असतो. असतो. वरती केवळ चुन्याची सफेद निवळी येते. अर्थात कातड्याचा सर्व अर्क आणि चुन्याचे गुणधर्म त्यात असतात. या स्पृश्य समाजातील आई-वडील आपली मुले आजारी पडली असतील तर, त्याला भूतबाधा झाली असेल असे समजून त्याला त्या चुनाडीजवळ आणून एक चमचा चुन्याची वरची निवळी प्यावयास देतात. चुन्याची निवळी एक चमचा प्यायल्याने त्याला झालेली भूतबाधा नाहीशी होते व भूत घाणीने पळून जाते असा यांचा समज आहे.⁶

चामडी वस्तु, चपला ह्या किंमतीने स्वस्त असणा-या रबर, प्लास्टीक, रेव्हिन इ. च्या पादत्रांनांशी स्पर्धा करू शकत नाही, त्यामुळे चामडी चपलांची मागणी ही पूर्वीपेक्षा फारच कमी झाली आहे, त्यामुळे हा व्यवसाय अडचणीत आला आहे.⁷

सामाजिक दर्जा:- सामाजिक रचनेतील अत्यंत गलिच्छ असे काम करणारा हा समाज असून सामाजिक रचनेत ढोर समाज हा महार व मांग यांच्यापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतो. परंतु महार व मांग समाजातील लोक पूर्वी ढोर समाजाच्या हातचे जेवण खात नव्हते. ढोर व चांभार या दोन जाती चामड्याच्या व्यवसायाशी निगडित आहेत. ढोर लोक हे चामड्याला तयार करण्याचे घाणीचे काम करतात परंतु चांभार लोक हे फक्त तयार चामड्यापासून चप्पल बनविण्याचे काम करतात. त्यामुळे चांभार जातीतील लोकांना इतर समाजाकडून ढोर लोकांप्रमाणे हिन वागणुक दिली जात नसे. ढोर लोकांच्या व्यवसायामुळे गावातील शेतकरी व त्याचसोबत गावातील राजकीय लोक कधी-कधी त्यांच्या जवळ होते. गावच्या रचनेत ते गावाच्या जवळच राहत पण वरच्या उच्च जातींच्या लोकांपासून दूर राहत.

⁶ चर्मकार, डॉ. सत्यदेव शिंदे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पेज नं. ५३-५४

⁷ कसाचं पाणी, डॉ. सतीश खंदारे, साहित्य कलायात्री प्रकाशन, पुणे, पेज नं. ९७-९८

पोटजाती:- यांच्यात बुधलेकरी किंवा बुदलीगर, बंदेलखंडी, हिंदुस्थानी, कंकय्या, कर्नाटकी, खेतरफेडी, लिंगायत आणि मराठा असे आठ पोटभेद आहेत.⁸ त्यांच्यात परस्पर रोटीबेटीव्यवहार होत नाही. या सात पोटभेदांपैकी लातूर जिल्ह्यात मराठा व कर्नाटकी हे दोनच भेद आढळतात. त्यापैकी बहुतांश मराठी भाषीक ढोर आहेत.⁹

१. बुदले ढोर:- चामड्याचे तेलाचे बुदले बनविणारे ढोर, यांना बुदले ढोर म्हणतात.
२. खेटरे ढोर:- जे ढोर जुनी खेटरे किंवा पादत्राणे दुरुस्त करून उपजिविका करतात त्यांना खेटरे ढोर म्हणतात.
३. गाववाले ढोर:- मूळ गावचे राहणारे म्हणून यांना गाववाले ढोर म्हणतात.¹⁰

लोकसंख्या :- 1956 च्या एका अहवालानुसार ढोर समाजातील 60% लोक हे त्यांच्या पारंपारिक व्यवसायामध्ये होते. 2001 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील ढोर समाजाची एकूण लोकसंख्या ही 90,226 एवढी आहे. त्यातील 63,602 लोक नागरी/शहरी भागांमध्ये राहतात. आणि 2011 च्या जनगणनेनुसार या समाजाची एकूण लोकसंख्या ही 1,16,287 असून त्यातील 83,868 लोक शहरी भागात राहतात. ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे शिक्षण, रोजगार, नौकरीच्या निमित्ताने स्थलांतराचे प्रमाण जास्त होत असल्याचे जाणवते.

१९३१ च्या जनगणनेनुसार (Bombay & Central Provinces & Berar) ढोर, डोहोर जातीची लोकसंख्या पुढील प्रमाणे¹¹

ढोर	१८२७७
डोहोर	६६१६
एकूण	२४८९३

⁸ Encyclopedia of Indian Tribes & Castes- Vol-6, Cosmo Pub., Yr- 2004, By- S.M. Channa, P-1592

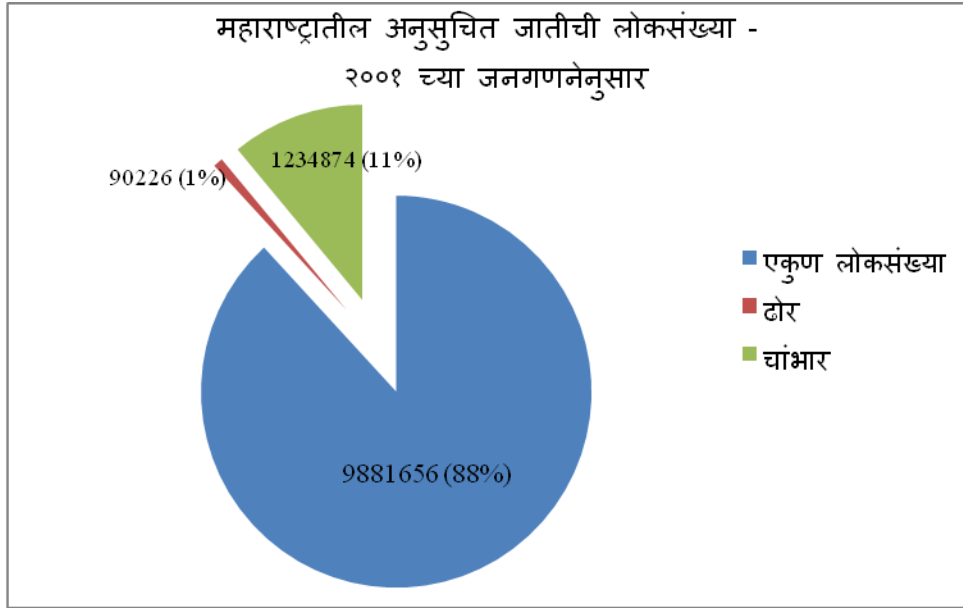
⁹ लातूर गॅझेटिअर, महाराष्ट्र शासन, पेज नं., १९४

¹⁰ चर्मकार, डॉ. सत्यदेव शिंदे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पेज नं. ५५

¹¹ १९३१ च्या जनगणनेनुसार

महाराष्ट्रातील अनुसुचित जातीची लोकसंख्या- २००१ च्या जनगणनेनुसार

एकुण अनुसुचित जातीची लोकसंख्या	ढोर (१८)	चांभार (११)
९८,८१,६५६	९०,२२६	१२,३४,८७४

२००१ च्या जनगणनेनुसार एकुण लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण ¹²

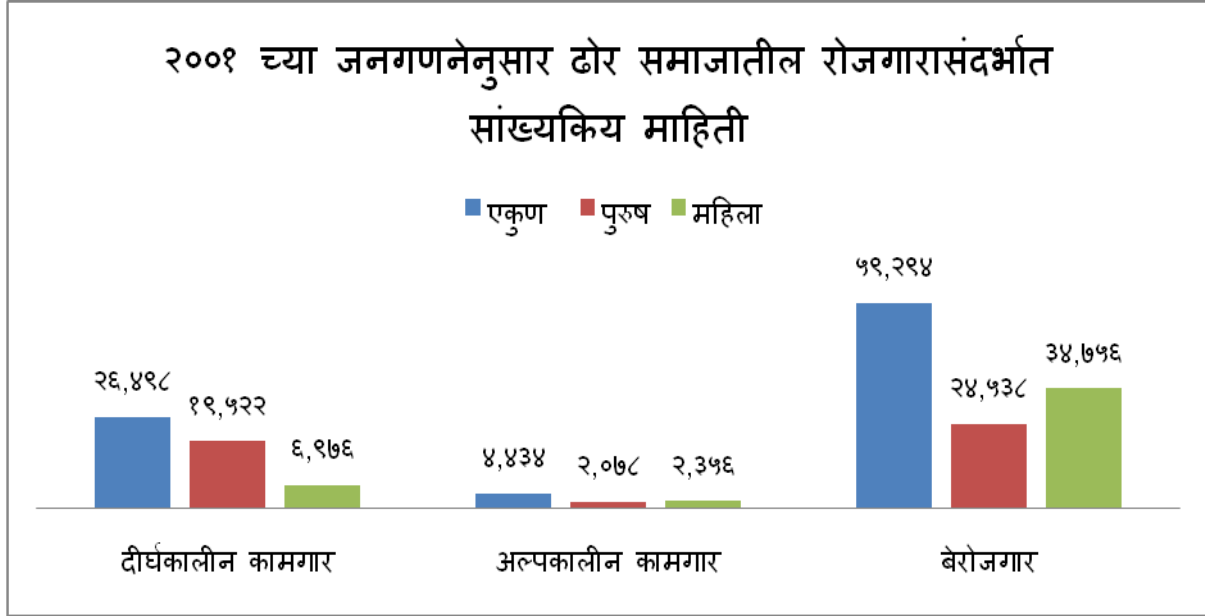
एकुण लोकसंख्या ढोर/डोहोर/कक्कया /कक्कया	एकुण पुरुष	एकुण महिला	साक्षरतेचे प्रमाण		
			एकुण साक्षरता	एकुण साक्षर पुरुष	एकुण साक्षर महिला

¹² २००१ जनगणनेनुसार

९०,२२६	४६,१३८	४४,०८८	६३,११९	३५,७६३	२७,३५६
--------	--------	--------	--------	--------	--------

२००१ च्या जनगणनेनुसार ढोर समाजातील रोजगारासंदर्भात सांख्यिकिय माहिती

एकुण कामगार	दीर्घकालीन कामगार	अल्पकालीन कामगार	बेरोजगार	एकुण
एकुण	२६,४९८	४,४३४	५९,२९४	९०२२६
पुरुष	१९,५२२	२,०७८	२४,५३८	४६१३८
महिला	६,९७६	२,३५६	३४,७५६	४४०८८

सारांश:- ढोर समाजातील लोकांमध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळापासुन या समाजातील लोकांमध्ये शिक्षणाच्या संदर्भात जागृती निर्माण झालेली दिसते. ढोर लोक हे संख्येने जरी कमी असतील तरी शैक्षणिक व राजकिय क्षेत्रात या समाजातील लोक उच्च स्थानावर पोहचले आहेत. वरील सर्व उपलब्ध माहिती व आकडेवारीनुसार ढोर या समाजाच्या बाबतीत विविध स्वरूपातील माहिती स्पष्ट होते. या २००१ च्या जनगणनेनुसार सुशिक्षित बेरोजगारीचे

प्रमाण हे एकुण ५९,२९४ एवढे वरील आलेखामध्ये स्पष्ट दिसून येते. तसेच २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात महाराष्ट्रात या लोकांची लोकसंख्या एकुण १,१६,२८७ एवढी असून त्यात ग्रामीण भागात ३२,४१९ व शहरी भागात ८३,८६८ लोक राहतात.¹³

तसेच जालना, लातूर, पुणे, मुंबई वगैरे ठिकाणी समाजातील लोकांनी, समाजातील लोकांसाठी घेतलेल्या विविध प्रकारच्या सामाजिक कार्यक्रमांतून मी स्वतः जाऊन लोकांशी बोलल्यानंतर असे निदर्शनास आले की, चामडे रंगविणे हा व्यवसाय आज २१ व्या शतकात पुर्णपणे बंद पडलेला आहे. समाजाचा जो प्रमुख व्यवसाय होता तो आता ब-याच प्रमाणात ठप्प झालेला असल्याने बेरोजगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसते. हातातले काम सुटल्यामुळे समाजातील लोकांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते तसेच त्याचबरोबरीने अंधश्रद्धेचे प्रमाणदेखील वाढलेले आहे. तसेच असे निदर्शनास येते की, या समाजातील लोकांत सामाजिक संघटन फार कमी प्रमाणात दिसून येते. हे लोक फक्त विविध मंडळांच्या वधुवर मेळाव्यात स्वतःचे नाव करण्यासाठी एकत्र येतात. समाजाच्या विकासाकरिता कोणीही पाऊल उचलण्यास तयार नसतांना दिसतात. विविध शासकिय योजनांचा फायदा घेण्याच्या संदर्भात देखील ढोर समाजातील लोक उदासिन दिसतात.

अशाप्रकारे ढोर समाजाची उत्पत्ती व विकास यासंदर्भात आपणांस माहिती स्पष्ट होतांना दिसून येते.

¹³ १९३१ च्या जनगणनेनुसार